

«ОБЩАЯ ИСТОРИЯ»: НАУКА ЧИ ПОЛІТИКА?

У статті розглядається ідея узгодження змісту українських і російських підручників з історії для середньої школи. Вивчається концептуальний і змістовний бік сучасного підручникотворення з історії Росії в Російській Федерації, а також оцінка російськими експертами сучасних підручників з історії України. Автор демонструє глибокі суперечності у поглядах українських і російських авторів на фундаментальні питання минулого. Співвідносяться наукові та політичні аспекти підручникотворення.

Ключові слова: підручникотворення, історична наука, освіта, «спільна історія».

Контекст

В останні роки президентства Л.Д. Кучми в Україні розгорнулися дискусії про доцільність «узгодження» українських і російських підручників з історії для загальноосвітньої школи. Підставою була оголошена «спільна історія» України і Росії. Таким терміном російські експерти характеризують період перебування України та інших пострадянських країн у складі Московського царства – Російської імперії – Радянського Союзу. Тоді ідея «узгодження» не одержала підтримки професійних істориків України і вчительського загалу, а у політиків – прихильників «узгодження» не вистачило владних та й інтелектуальних ресурсів для реалізації цього проекту. Після обрання Президентом України В.А. Ющенка про цю ідею забули, хоча з боку певних політичних сил постійно звучали заклики «не переписувати історію», «виправити» підручники. Після останніх президентських виборів ідея «виправлення», «узгодження» і навіть «спільного підручника» відродилася. У неї з'явилися могутні прихильники по обидва боки українсько-російського кордону, у тому числі в українських владних кабінетах. Вже зроблені перші кроки. У квітні 2010 р. на першому з моменту утворення СНД з'їзді вчителів і освітянських чиновників колишніх союзних республік, який відбувся у столиці Казахстану м. Астані, заступник міністра освіти Білорусії Казимир Фаріно запропонував створити єдині для усіх країн співдружності підручники з історії. Мова йшла лише про один з багатьох предметів, які вивчаються в школі – історію. Звідси можна зробити висновок, що вивченню цього предмета приділяється особливе, по-суті політичне значення.

Не в усіх делегатів з цього приводу була чітка позиція. Представників від України очолював начальник управління освіти Донецької облдержадміністрації Юрій Соловійов. Схоже, він не був готовий висловитися з приводу єдиного підручника і обмежився загальною фразою: *«Это тяжелый, в том числе политический вопрос. У нас общие корни, общая тенденция развития, и когда политические вопросы вмешиваются в вопросы образования, вопросы истории, это не отвечает интересам людей, простого человека и ребенка»* [1]. Зате досить чітко вимальовувалася точка зору російських делегатів, які приїхали до столиці Казахстану не з «пустими руками». В РФ, де з історії для кожного класу є по декілька підручників, останні п'ять років на найвищих рівнях стало обговорюватися питання про необхідність уніфікації їх змісту і навіть створення єдиного, обов'язкового для всіх учнів/вчителів тексту.

Поштовхом для цього стала досить представницька Всеросійська конференція викладачів гуманітарних і суспільних наук у червні 2007 р. З делегатами конференції тодішній Президент РФ Володимир Путін мав спеціальну зустріч у своїй замській резиденції в Ново-Огарьово. Мова зайшла про підручники з історії. *«...Многие учебники, – зазначив В. Путин, – пишут люди, которые работают на иностранные гранты. Так они исполняют польку-бабочку, которую указывают те, кто платят... В обществе каша и в головах преподавателей – каша», «нет пособий, которые глубоко и объективно отражали бы события новейшей истории нашего общества»* [2; 3; 4]. Путін попередив російські видавництва про відповідальність за якісне (у тому числі щодо змісту) виготовлення підручників. Ця критика мала продовження і конкретні наслідки: «ліберальні» підручники, написані в 90-ті рр., фактично виявилися небажаними. Їх місце мали зайняти книги, написані з позицій «державної ідеології». З'явилася група авторів, які заповзятливо взялися виконувати нове «соціальне замовлення».

Наступник Володимира Путіна Президент Дмитро Медведєв продовжив справу свого попередника. У травні 2009 р. він підписав указ про створення Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. Членами цієї комісії, яку очолив керівник президентської адміністрації Сергій Нарішкін, а відповідальним секретарем став начальник управління з ідеологічної роботи правлячої партії «Единая Россия» Іван Демідов, призначені перші/другі особи з МЗС, ФСБ, Служби зовнішньої розвідки, Ради безпеки, Мін'юсту, Мінрегіонрозвитку, Мінкультури, Держдуми, Держархіву, Держнауки. Серед представників Держдуми – відомі політики Костянтин Затулін (перший заступник голови Комітету Державної Думи зі справ Співдружності Незалежних Держав і зв'язках із співвітчизниками за кордоном) і Сергій Марков (заступник голови Комітету Державної Думи зі справ громадських об'єднань і релігійних організацій). І Затулін, і Марков неодноразово оголошувалися Україною персонами нон-грата. Професійних істориків в комісії лише три з 28 членів (Андрій Сахаров – директор Інституту російської історії РАН, Олександр Чубарьян – директор Інституту загальної історії РАН, доктор історичних наук Наталія Нарочницька – політолог-міжнародник, президент Фонду вивчення історичної

перспективи), і, схоже, не вони визначають напрямки її роботи. Голова комісії обіцяв «не політизувати історію», хоча її негайно звинуватили саме в цих намірах. Зокрема, колишній Президент СРСР Михайло Горбачов висловив побоювання, що комісія буде займатися фальсифікацією минулого [5].

28 серпня 2009 р. відбулося перше засідання комісії. Обговорювалися різні питання, у т. ч. «*меры по отстаиванию политических интересов с помощью исторической науки*». Виявилися певні розбіжності в поглядах учених і чиновників. Заступник декана історичного факультету МДУ Олексій Власов в інтерв'ю *GZT.RU Новости* підсумував свої враження від засідання таким чином: «*Историю используют как инструмент для сведения счетов и ведения политической борьбы. К науке это не имеет никакого отношения*» [6]. Одним з головних на комісії було питання про шкільні і вузівські підручники з історії. Була вказано, що саме вони відіграють ключову роль «*в наших попытках противодействовать внедрению фальсифицированных версий истории*» [6]. А 30 серпня 2009 р., напередодні початку нового навчального року, в програмі «Вести недели» Президент РФ висловив незадоволення тим, що в різних підручниках по-різному подаються різні історичні події. «*Это плохо, – зазначив Президент, – потому что в голове у школьников в результате этого возникает каша*». Спеціально торкнувся Д. Медведев і висвітлення історії нових держав, які виникли на пострадянському просторі. Не можна, – сказав він, – переписувати історію «*в угоду тем или иным государствам, которые сейчас находятся в стадии развития, формируют свою национальную идентичность*» [7].

Комісія з протидії спробам фальсифікації історії має свої робочі групи на місцях, зокрема в Москві. 6 квітня 2010 р. московська група під головуванням керівника префектури Південно-Східного адміністративного району столиці Володимира Зотова обговорювала питання про створення єдиного підручника з історії. Ще раніше В. Зотов заявляв про необхідність створення в РФ єдиного підручника з історії, «*поскольку наличие большого числа учебных пособий создает противоречия*» [8].

Слід зазначити, що на квітневому з'їзді педпрацівників в Астані перспектива «єдиного підручника» не зустріла загального схвалення. Деякі делегати від нових держав, що висловилися в обговоренні, говорили про глибокі теоретичні розбіжності між різними національними історичними школами, а представник України, як зазначалося вище, не дав чіткої відповіді. Але це не засмутило російську делегацію. Один з активних учасників з'їзду від РФ Олександр Філіпов – автор підручників і заступник начальника Національної лабораторії зовнішньої політики (ця недержавна за своїм статусом організація займається моніторингом підручників з історії в країнах пострадянського простору), оцінюючи перспективи появи єдиного підручника, говорив не стільки про ідеологічні суперечності істориків пострадянського простору, скільки про технічні перепони [1]. Цілком зрозуміло, що це не так. Відчуваючи, що про єдиний підручник сьогодні говорити просто недоречно, заступник міністра освіти і науки Росії Ісаак Калина запропонував компромісний варіант: «*Учебник пусть останется у каждого свой, у каждой страны свои акценты, а вот книгу для учителя нужно сделать общую, чтобы учителя имели общее представление о истории наших государств*» [9].

Заступник міністра знав, що говорити. 13 травня 2010 р. ЗМІ повідомили про домовленість між російськими і українськими урядовцями про створення спільного навчального посібника для вчителів історії України та Росії. «*Мы договорились про спільне засідання комісії істориків України і Росії, – повідомив міністр Дмитро Табачник. – І думаю, що зразу ж після візиту Дмитра Медведева в Україну наприкінці травня чи на початку червня таке засідання комісії відбудеться в Києві. У нас є цікаві напрацювання по створенню спільного навчального посібника для вчителів історії і суспільствознавства*». Міністр запевнив, що до кінця 2010 р. посібник буде готовий. «*Видамо ми його швидко, – зазначив міністр, – а охоплювати він має період від початку стародавньої історії, утворення людського суспільства на території України та Росії і до XXI століття*» [10]. Про персональний склад комісії, за яким принципом йде/йшов(?) підбір до неї, не говориться. Що ж до спільних підручників, то міністр Д. Табачник зауважив, що про це говорити «передчасно», а віцепрем'єр В.П. Семиноженко 14 травня 2010 р. заявив категоричніше: «*Коли говорять, що буде україно-російський підручник (з історії), то я хочу сказати, що він не планувався і не планується. У нас будуть українські підручники, у Росії – російські*» [11].

Таким чином, російсько-українська комісія скоро приступить до роботи. На перших засіданнях, звичайно, зайде мова про концепцію навчального посібника. Не в останню чергу зміст книги буде визначати російська сторона. З чим вона приїде на засідання, можна судити вже сьогодні: **по-перше, за тими оцінками, які дають російські автори підручникам з історії України, написаним українськими авторами; по-друге, за змістом підручників з історії Росії, що видаються в Російській Федерації.** На перетині цих питань («що пишуть про нас» і «що пишуть про себе») чітко вималюється позиція російської сторони.

І хоча ніякого конкретного рішення в Астані не було прийнято, заступник міністра знав, що говорити. 13 травня 2010 р. ЗМІ повідомили про домовленість між російськими і українськими урядовцями про створення спільного навчального посібника для вчителів історії України та Росії. «*Мы договорились про спільне засідання комісії істориків України і Росії, – повідомив міністр Дмитро Табачник. – І думаю, що зразу ж після візиту Дмитра Медведева в Україну наприкінці травня чи на початку червня таке засідання комісії відбудеться в Києві. У нас є цікаві напрацювання по створенню спільного навчального посібника для вчителів історії і суспільствознавства*». Міністр запевнив, що до кінця 2010 р. посібник буде готовий. «*Видамо ми його швидко, – зазначив міністр, – а охоплювати він має період від початку стародавньої історії, утворення людського суспільства на*

території України та Росії і до XXI століття» [10]. Про персональний склад комісії, за яким принципом йде/йшов(?) підбір до неї, не говориться. Що ж до спільних підручників, то міністр Д. Табачник зауважив, що про це говорити «передчасно», а віце-прем'єр В.П. Семиноженко 14 травня 2010 р. заявив категоричніше: «Коли говорять, що буде україно-російський підручник (з історії), то я хочу сказати, що він не планувався і не планується. У нас будуть українські підручники, у Росії – російські» [11].

Таким чином, російсько-українська комісія скоро приступить до роботи. На перших засіданнях, звичайно, зайде мова про концепцію навчального посібника. Не в останню чергу зміст книги буде визначати російська сторона. З чим вона приїде на засідання, можна судити вже сьогодні: **по-перше, за тими оцінками, які дають російські автори підручникам з історії України, написаним українськими авторами; по-друге, за змістом підручників з історії Росії, що видаються в Російській Федерації.** На перетині цих питань («що пишуть про нас» і «що пишуть про себе») чітко вималюється позиція російської сторони.

«Історична політика»

В ідеальному варіанті поставлені завдання слід вирішувати на якомога ширшому хронологічному матеріалі. Але рамки статті цього не дозволяють. Доводиться вибирати. Враховуючи, що особливо гострі дискусії в суспільстві точаться щодо трактування подій та історичних процесів в ХХ – на початку ХХІ ст., буде доцільно проаналізувати концептуальне і змістовне наповнення викладання саме курсу історії Росії цього періоду.

Хоча у Росії немає єдиної книги для шкіл з вітчизняної історії, все ж найпоширенішим викладом історії ХХ ст. сьогодні вважаються підручники під редакцією Олександра Данилова* і Олександра Філіпова** [12; 13]. Російські освітяни свідчать, що підручники цих авторів користуються особливою прихильністю керівництва Міністерства освіти і президентської адміністрації, які досить відверто віддають їм перевагу перед іншими. Це не випадково. Російський історик Олексій Міллер недавно обмовився, що Олександр Філіпов обслуговує «історичну політику» Росії. Це порівняно нове поняття означає спроби певної елітної групи, використовуючи підконтрольні їй адміністративні і фінансові ресурси, «навязать единственно правильную, с ее точки зрения, трактовку истории, и черпают из этого преимущества для внутривластической и внешнеполитической борьбы» [14].

Крім підручників, вчителі, готуючись до занять, зазвичай користуються навчальними посібниками, які за певних умов також можуть перетворитися в ефективний інструмент «історичної політики». Зокрема, для вчителів історії, які працюють в 11-х класах, під науковою редакцією О.А. Данилова і О.В. Філіпова у видавництві «Просвещение» вийшли дві книги «История России. 1900–1945 гг. Книга для учителя» (наукові редактори О.А. Данилов і О.В. Філіпов) і «Новейшая история России. 1945–2006 гг. Книга для учителя» (автор – О.В. Філіпов). Книга під редакцією О.А. Данилова і О.В. Філіпова, зазначається у Вступі, покликана ознайомити «учителей истории с современными подходами к освещению важнейших вопросов и трактовки основополагающих сюжетов истории России 1900–1945 гг.» [15, с.2]. Це завдання, крім редакторів О.А. Данилова і О.В. Філіпова, виконували Л.Г. Косуліна, А.І. Уткін, С.А. Павлюченков, І.С. Семенов та ін. Зміст текстів, підготовлених цими істориками, відповідає концептуальним засадам, викладеним у Вступі О.А. Даниловим.

Що ж стосується Книги для вчителя О.В. Філіпова «Новейшая история России. 1945–2006 гг.», то потреба в її виданні, пише автор, пояснюється тим, що «в российских общественных науках произошла переоценка целого ряда ключевых событий мировой и отечественной истории» [16, с.3]. Консультантами О.В. Філіпова (який значиться як автор) були С.С. Алексєєв, О.В. Гаман-Голутвина, П.В. Данілін, І.С. Семенов, А.І. Уткін і А.Ю. Шадрін.

До цих книг ми ще часто будемо звертатися, тому для зручності пропонуємо першу («История России. 1900–1945 гг.») називати книгою О.А. Данилова, а другу – («Новейшая история России. 1945–2006 гг.») – книгою О.В. Філіпова. Ці навчальні посібники з історії можуть покласти початок нової доби в російському підручникотворенні. Вони були задумані як нове, «патріотично-державницьке» бачення минулого Росії, покликане ліквідувати у свідомості вчителів/учнів ту «кашу» (вислів вищих державних керівників РФ), яка виникла в результаті викладання історії за підручниками «ліберальної» орієнтації часів Бориса Єльцина.

Ми не маємо наміру давати оцінку російським навчальним посібникам. Це завдання росіян. Вони нас цікавлять лише в тій мірі, в якій висвітлюють концептуальні підходи, що так чи інакше будуть

* Олександр Анатолійович Данилов, 1954 р. народження, закінчив Хабаровський педагогічний інститут 1979 р., з 1990 р. – професор, завідувач кафедри історії Московського державного педагогічного університету (МДПУ). Автор і співавтор багатьох книг, робочих зошитів і навчальних посібників, поурочних розробок з історії Росії, зокрема, для 6, 7, 8, 9, 10 і 11 класів. Зокрема, він створив програму до курсу «История России» для 10-11 класів [15]

** Олександр Вячеславович Філіпов, 1962 р. народження, у 1984 р. закінчив історичний факультет Саратовського університету. Вчився в аспірантурі МДПУ. В 1996–2000 рр. – помічник депутата Держдуми, співробітник інституту Гуманітарно-політичних досліджень. З 2001 р. – у Фонді ефективної політики Глеба Павловського і Національній лабораторії зовнішньої політики

проявлятися, коли мова зайде про текст «спільного посібника». Тому поставлене нами **перше** з двох взаємопов'язаних питань – **визначити концептуальне і змістовне наповнення сучасного підручничкописання з історії Росії ХХ ст. в РФ** – ми будемо вирішувати на підставі зазначених вище *Книг для вчителя і підручників* О.А. Данилова і О.В. Філіпова.

Друге питання – як оцінюють російські експерти (можливі співавтори майбутнього «спільного» проекту) зміст і теоретичні засади сучасних підручників з історії України, написаних українськими авторами? – ми будемо вирішувати на підставі змісту книги «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» (М., 2009. – 382 с.). Книга ця написана під редакцією тих-таки О.А. Данилова і А.В. Філіпова. Як зазначається в самій книзі, це експертна доповідь вчених-істориків (всього 13 осіб, включаючи наукових редакторів), «подготовлена на основе материалов социально значимых проектов, поддержанных грантами Фонда подготовки кадрового резерва «Государственный клуб» в соответствии с распоряжением Президента РФ №192–РП от 14.04.2008 о государственной поддержке некоммерческих неправительственных организаций, участвующих в развитии институтов гражданского общества» [17, с.2]. По-суті, книга написана на замовлення російської влади. Автори проаналізували 187 шкільних підручників історії і навчальних посібників 12 країн колишнього Радянського Союзу, у т. ч. підручники історії України для 10 і 11 класів, у яких викладений матеріал з історії ХХ ст.

Головний висновок, який зробили автори доповіді, зводиться до наступного: «Российская империя, Советский Союз, Российская Федерация, как правопреемница СРСР ...объективно выступает в данной литературе как главный и едва ли не единственный виновник бед и несчастий этих народов» [17, с.11,262]. З іншого боку, в підручниках, стверджують автори, «умалчивается обо всем хорошем, что получили народы бывшего СССР от проживания бок о бок с великим русским народом».

Ці жорсткі висновки стосуються підручників усіх пострадянських країн, за винятком Білорусії і, частково, Вірменії.

Оскільки і *експертний висновок*, і *Книги для вчителя, і підручники для 11 класів «История России»* мають одних наукових редакторів – О. Данилова і О. Філіпова – можна припустити, що теоретичні підходи до вивчення історії у всіх випадках будуть спільні.

Коли комісія такого (майже державного) рівня в РФ робить негативні висновки щодо змісту підручників з історії в нових незалежних державах, це повинно викликати реакцію стурбованості з боку чиновників відповідних міністерств пострадянських держав. Адже російські експерти прямо звинуватили національних авторів у діях і намірах, які у науковому співтоваристві абсолютно неприпустимі: в умисній, продуманій фальсифікації історії і провокуванні серед громадян своїх країн антиросійських настроїв. Однак, наскільки нам відомо, майже всі пострадянські держави, у тому числі й Україна, проігнорували цю книгу. Виняток становить лише Азербайджан, Міністерство освіти якого підготувало розширений і аргументований коментар, в якому відзначається, що ніякого націоналізму і антиросійщини в підручниках азербайджанських авторів немає і що відомості, які містяться у висновках російських експертів, спотворюють дійсність. Цей коментар поширив у Москві Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджану в Російській Федерації Полад Бюль-Бюль Огли. В заключній частині коментарю зазначається: «При создании учебников наши авторы стремились осветить историю объективно. В объективно написанных учебниках история не искажается. Это должны понимать проводившие мониторинг люди. Историки должны выявлять историческую истину и терпеливо относиться к ней. Причем, большинство этих истин в русской историографии излагается более ярко и жестко...»

В Азербайджане учебники по истории написаны на базе обоснованных исторических источников, а чувство взаимного уважения и толерантности ко всем народам и нациям проходит в них красной нитью» [18].

На подібну реакцію МОН і МЗС України не спромоглися ні в 2009. ні в 2010 роках, хоча, на наш погляд, підстав мали не менше, ніж відповідні азербайджанські чиновники.

Повторюємо: ми не ставимо перед собою завдання давати розгорнутий науковий аналіз російських навчальних посібників, підручників і критичних розробок, у тому числі «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых стран». Наша мета, *враховуючи зміст цих публікацій, їх теоретичну спрямованість*, зробити прогноз щодо російської концепції «спільного підручника», над яким невдози почнеться робота.

Росія: територія і населення

Почнемо з найзагальнішого питання: які географічні, етнонаціональні і політичні параметри визначають ключове слово концепції О.А. Данилова – О.В. Філіпова «Росія»?

Загальновідомо, що до 1917 р. *Росія* була поліетнічною імперією. Її офіційною назвою – *Російська імперія*, послуговувалися громадяни, державні діячі, російські і іноземні дипломати. Цю назву можна знайти в офіційних документах, на політичних картах.

Слід було очікувати, що образ Росії як багатонаціональної імперії знайде належне відображення в концепції історії Росії 1900-1921 рр. О.А. Данилова. Однак, у *Вступі* до *Книги для вчителя* цього автора (*а це і є його концепція*) читає жодного разу не знайде словосполучення «*Російська імперія*». Зате десятки разів використовується етнонім «*Росія*». Проаналізувавши його зміст, виявляємо, що О.А. Даниловим слово «*Росія*» використовується як синонім «*Російська держава*», «*Російська імперія*».

Географічно Росією у книзі О.А. Данилова охоплюється євразійський простір від кордонів з Німеччиною і Австро-Угорщиною на Заході і до Тихого океану на Сході.

Нічого незвичайного у цьому не було б, коли б автор у *Вступі/концепції* охарактеризував Росію як багатонаціональну імперію, в якій росіян («великороссов», «русских») проживало менше половини загальної чисельності населення, а розселені вони були переважно в центральних регіонах держави. Але інформація в *концепції* подана таким чином, що малообізаному читачу може здатися, що Російська держава – ще моноетнічна територія, населена виключно росіянами. Складається враження, що усі країни, національні регіони і області, що входили до складу Російської імперії – це *не просто приєднані у свій час до неї країни* з власною багатовіковою історією і власним етнічним складом, а власне – *Росія*. У *Вступі* книги О.А. Данилова жодного разу не згадується *власна назва* жодної з країн, областей, території чи історичних регіонів (у тому числі, звичайно, й України), що входили до складу Російської імперії. Всі вони «розчиняються» у «розмитому», географічно і етнонаціонально невизначеному понятті «Росія». Важко вважати це випадковим.

До речі, російські експерти, автори доповіді «*Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...*» (де, нагадуємо, О.А. Данилов один з головних редакторів), прискіпливо ставляться до інформації про географію розселення етносів, яка наводиться в підручниках нових незалежних держав. Зокрема, вони жорстко критикують авторів українських підручників з приводу того, що в терміні «Україна» ті враховують *не лише сучасні політичні кордони, але й етнографічні* [17, с.65].

Справді, всі автори підручників історії України для 9 класу, відповідно до вимог програми МОН, пишуть, що на зламі XIX-XX ст. український етнічний масив включав території 9 губерній Російської імперії (Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Волинської, Подільської, Таврійської – без Криму), а також заселені переважно українцями великі райони інших адміністративних одиниць імперії, що безпосередньо примикали до цих 9 губерній: Кубані, Війська Донського, Воронежської, Курської, Гродненської, Могилівської губерній, Холмщини і частини Бессарабії. Про це свідчать матеріали Всеросійського перепису 1897 р. Так було в історії. Українська РСР, а потім незалежна Україна, сформувалася в кордонах, які дещо вужчі українського етнічного масиву початку XX ст. Нічого незвичайного у цьому немає. Межі етнічних масивів і державні кордони не завжди співпадають. Головне, щоб добре знаючи ситуацію сторічного минулого, ніяких політичних висновків не робити сьогодні. Напевне, це розуміють і наші російські колеги. Але все ж інформацію про межі українського етнічного масиву, наведену в підручнику з історії України для 9 класу, вони вважають відходом від якихось, невідомо ким вироблених канонів.

З іншого боку, ці ж експерти висловлюють своє обурення тим, що українські автори «*понятие «Россия» розглядають, «исходя из современных ее политических границ»* [17, с.65]. І хоча це обурення безпідставне (українські автори в підручниках взагалі не акцентують уваги на цьому питанні), реакція росіян примушує згадати давню істину: «Що дозволено Юпітеру...».

Що ж стосується подачі подій, які відбувалися після завершення громадянської війни, тобто вже в умовах Радянського Союзу, то, аналізуючи їх, автор *Вступу* робить запаморочливий кульбіт: назва «Росія» зникає із сторінок книги. Її замінює усім відома абревіатура – СРСР. Тобто, якщо до 1917 р. назвою «Росія» позначався весь імперський простір (хоча слово «імперія» не використовувалося), то після 1922 р. нова назва – «Радянський Союз» – витісняє назву «Росія», перетворюючись у її синонім. При цьому, концепція подачі матеріалу не змінюється. Як і у попередніх розділах, для характеристики історичного процесу в Росії 1921-2009 рр. (книга все-таки має назву «Історія Росії» і її вивчають жителі Російської Федерації), використовується матеріал по всьому СРСР. Причому, напевне, для підсилення патріотичних почуттів, інколи вводиться поняття «імперія», тепер вже як синонім СРСР. Так, характеризуючи пік могутності СРСР, О.В. Філіпов пише: «*Империя Сталина*» – *сфера впливння СРСР – територіально превосходила все євразійские державы пришлого, даже империю Чингисхана*» [16, с.63]. Вкотре виникає питання: що ж викладають в 11 класі – історію СРСР чи історію імперської Росії? Чи це сприймається як одне й теж? Очевидно так, хоча *ні в Книгах для вчителя, ні в підручниках для 11 класу* прямо про це не говориться ніде.

Характерний фрагмент із *Вступу* книги О.А. Данилова, присвячений подіям початку Другої світової війни: «Относительно похода Красной Армии в сентябре 1939 г. следовало бы подчеркнуть, что речь шла о реальном освобождении тех территорий, которые отошли к Польше по Рижскому мирному договору 1921 г., т. е. было ничем иным, как освобождением части Отечества» [15, с.21-22]. Цей фрагмент викликає багато запитань, зокрема, де в розумінні О.А. Данилова і О.В. Філіпова починається, і де закінчується «Отечество»? Як поняття «Отечество» співвідноситься з поняттями «Росія» і «СРСР»? Відомо, що Галичина лише в 1939 р. стала радянською територією, ніколи раніше не входила до складу Російській імперії. Лише під час Першої світової війни вона деякий час була окупована російськими військами. Тоді царські чиновники на весь світ оголосили, що цей край – «исконно-русская территория». На деякий час частина Західної України опинилася під контролем радянських військ в період радянсько-польської війни 1920 р. Тут була утворена Східно-галицька соціалістична радянська республіка. Після поразки під Варшавою радянські війська відступили, і Галичина була визнана частиною Польщі.

Складається враження, що О.А. Данилов і О.В. Філіпов впевнено йдуть по стопах апологетів російських царів і радянських експортерів «світової революції», сприймаючи поняття «Росія», «СРСР» і

«Отечество» (у складі Західної України) як рівноцінні... Немає сумніву, що оголошення Західної України в російському підручнику частиною «Отечества» викличе здивування не лише в Галичині, але й в інших регіонах України.

Вкотре ставимо питання: про яку Росію йде мова? Читаючи книги О.А. Данилова і О.В. Філіпова, ми так і не одержали чіткої відповіді на питання: історію якої країни вивчають в 11 класах російських шкіл у курсі «Історія Росії»?

«...Самый успешный руководитель в истории СССР»

Концепцію О.А. Данилова (вступну частину його майбутньої Книги для вчителя), перш ніж надрукувати, розмістили для обговорення на сайті російського видавництва «Просвещение» [19]. Реакція відвідувачів сайту була суперечливою. Частина керівників системи освіти, освітянських чиновників, представників російської громадськості сприйняла її схвально. Але була й досить активна група професійних істориків і небайдужих громадян, які зустріли цей документ різко негативно. І не в останню чергу тому, що у ньому «розмите» поняття «Росія» і важко розібратися, де починається, а де закінчується російське «Отечество».

Звернемося до думки російського історика Ігоря Долуцького, наукового редактора популярного у свій час в Росії підручника «Отечественная история» для 10-11 класів. У грудні 2003 р. з цієї книги наказом міністра освіти Російської Федерації зняли гриф МОН «Рекомендовано». Виявилось, що в підручнику було необ'єктивно, з точки зору міністерських чиновників, висвітлені останні роки історії Росії. В інтерв'ю інтернет-виданню Грані TV РУ І. Долуцький назвав концепцію Книги для вчителя О.А. Данилова «імперською», хоча зазначив, що автори й уникають називати Росію «імперією». «В підручнику немає інших народів. Це позиція людей, які відносяться до імперської нації» [20], – підсумував він.

За це ж була піддана критиці книга О.В. Філіпова. Російський рецензент Тарас Шульга, констатує «факт отождествления автором СССР и России», наводить в його тексті анекдотичну помилку: «На с. 53 можно прочитать, что 1948 г. СРСР оказал помощь Туркменистану в преодолении последствий землетрясения. Очевидно, для А.В. Филиппова Туркменистан уже является иностранным государством, а СССР – своим... Подобные взгляды вовсе небезобидны. Они хорошо укладываются в распространенные в современной России представления о национальных (нерусских) республиках в СССР... как о своего рода паразитах на теле русского народа» [21].

Але більшість російських читачів на цю обставину не звернули увагу. В книгах О.А. Данилова і О.В. Філіпова вони побачили спробу здійснити переоцінку історичної ролі Сталіна і утвердити в суспільстві, за висловом відомого історика, професора О.Б. Камінського, «...тривиальную мысль о том, что государство – это все, а человек – ничто» [22]. Постать Й. Сталіна підходить для цього якнайкраще. «Ось чому, – пише історик, доцент Московського державного університету Ірина Карацуба, – все, що можна було зробити для обелення Сталін, все [в підручнику]. – Авт.] сделано» [23]. Неважко прорахувати і можливі наслідки цього. Серед них О. Камінський називає «единомыслие... оруэлловского типа».

Підстав для такого висновку, з точки зору російських рецензентів, цілком достатньо. Наведемо лише декілька прикладів.

Перший стосується оцінки масштабів сталінських репресій в СРСР: «В учебнике, – пише О.А. Данилов в інтернетівській версії своєї концепції, – следует, безусловно, оценить масштаб репрессий в годы «большого террора». Однако для этого следует четко определить, кого мы имеем в виду, говоря о репрессированных. Думается, было бы правильно, если бы здесь появилась формула, в которую будут включены лишь осужденные к смертной казни и расстрелянные лица. Это позволит уйти от спекуляций на этой теме, когда в число жертв репрессий приплюсовывались все, причем не по одному разу (включая тех, кто лишился работы по политическим мотивам, был исключен из комсомола и из партии и т.п.). А опираясь уже на эту большую цифру, люди, не понимающие о чем идет речь, говорят уже о таком количестве погибших» [19].

Теза концепції, згідно з якою «предлагалось считать репрессированными только тех, кто был расстрелян по приговору суда» не попала ні в Книгу для вчителя О.А. Данилова, ні в підручник для 11 класу. Занадто одіозною, неприйнятною для російського суспільства, у свідомості якого ще не вивітрилася пам'ять про мільйони жертв сталінських репресій, вона виявилася. Один з послідовних критиків концепції О.А. Данилова Ірина Карацуба пише: «По нему (О.А. Данилову. – Авт.) получается, что те, кто по приговору суда отправился на Колыму, в Казахстан, в Северлаг и еще куда-нибудь и сумел выжить – те не были репрессированы, а просто поправлял здоровье на чудесном воздухе. Лев Разгон не репрессирован, Евгения Гинзбург не репрессирована и т.д. Число репрессированных тем самым уменьшается в 10-15 раз» [23].

Хоча пропозиція вважати репресованими лише засуджених до смертної кари і розстріляних «не пройшла», у надрукованому в книзі О. Данилова варіанті концепції залишилася така фраза: «Террор превращался в прагматический инструмент решения народнохозяйственных задач. Оправдания этому, конечно нет, хотя репрессии выполняли функцию устрашения для тех, кто нерадиво работал» [15, с.19; 23]. Ірина Карацуба у зв'язку з цим пише: «Налицо явная шизофрения: одно и то

же явление не может быть одновременно полезным и не имеющим оправдания. Польза – это уже и есть оправдание...» [23].

Свою версію Голодомору 1932-1933 рр. – дуже болючу для українського читача тему О.А. Данилов, який спеціально це питання ніколи не вивчав, викладає безапеляційно, як «істину в останній інстанції»: «...Следует особо отметить тезис о том, что организованного голода на селе в СССР не было. Тем более, он не был «спровоцирован» властью в отношении тех или иных народов или социальных групп. Голод был связан, как с погодными условиями, так и с незавершенностью процессов коллективизации (колхозы еще не могли обеспечить необходимый уровень производства товарного хлеба, в то время, как кулачество уже было «ликвидировано как класс» и в производственной деятельности уже не участвовало). Следовало бы привести здесь и цифры жертв от голода. По уточненным данным, они достигали на Украине не 10 млн., как об этом пишут сегодня украинские историки, а не более 1-2 млн., в то время, как по всему СССР 2-3 млн. (по данным ЗАГСов)» [19]. При цьому О.А. Данилов та його співавтори критикують українських істориків, які характеризують Голодомор як геноцид [17, с.9]. Нагадаємо, що саме так оцінила Голодомор 1932-1933 рр. Верховна Рада України і ця оцінка залишається офіційною позицією України в цьому питанні. Але коли вже роботи українських авторів викликають політичну алергію, можна звернутися до іноземців, зокрема італійця Андреа Граціозі, який написав, у якому сенсі голод 1932-1933 рр. був геноцидом, а у якому він таким не був [24].

Але жоден факт, схоже, не може похитнути переконання О.А. Данилова у тому, що Сталін видатний політик, до якого слід ставитися з розумінням і повагою. О.А. Данилов орієнтує вчителів: «...Важно показать, что Сталин действовал в конкретно-исторической ситуации, действовал (как управленец) вполне рационально – как охранитель системы, как последовательный сторонник преобразования страны в индустриальное общество, управляемое из единого центра, как лидер страны, которой в самом ближайшем будущем угрожает большая война» [19]. До цього ж закликає вчителів і О. Філіпов, тиражуючи в «Новейшей истории России. 1945-2006 гг. Книга для учителя», думку про Сталіна, як про «самого успешного руководителя в истории СССР» [16, с.93]. Чи не означає це, що вчитель повинен переконувати учнів, що «успіхи» Сталіна урівноважують (а може й переважають!) усі ті численні факти, коли в результаті його дій гинула величезна кількість людей (за оцінкою О.В. Філіпова – «целые общественные слои»), коли приймалися невиважені, авантюристичні злочинні рішення, які завдавали непоправних збитків суспільству? Чи не, так.

Ні, не так. Звернемося до голосу представника Російської православної церкви митрополита Волоколамського Іларіона: «При Сталине была создана бесчеловечная система, и ничто ее не может оправдать: ни индустриализация, ни атомная бомба, ни сохранение государственных границ, ни даже победа в Великой Отечественной войне, ибо всего этого добился не Сталин, а наш многонациональный народ» [25].

З початком Другої світової війни репресії в Радянському Союзі не припинилися. Зокрема, їх об'єктом 1940 р. стали також польські військовополонені, які опинилися в руках радянських властей у вересні 1939 р. Як оцінювати цей сталінський злочин? О.А. Данилов дає в Інтернет-версії своєї концепції жорстку настанову вчителю: «С учетом политической заостренности катынского вопроса, не оправдывая убийства военнопленных в Катыни, следовало бы отметить, что со стороны Сталина расстрелы в Катыни – это был не просто вопрос политической целесообразности, но и ответ за гибель многих (десятков) тысяч красноармейцев в польском плену после войны 1920 года, инициатором которой была не Советская Россия, а Польша» [19]. Такий підхід неприйнятний в цивілізованому світі. Критики оголосили його нехристиянським, рівноцінним язичницькому принципу «зуб за зуб». Тому у надрукованому у Книзі для вчителя варіанті концепції автор «виправився»: «...С учетом политической заостренности катынского вопроса следует аргументированно показать, что в расследовании катынской трагедии немало неизученных и непоясненных вопросов» [15, с.24].

Взагалі, історія Другої світової війни викладається в суто сталіністських традиціях. Виправдовується передвоєнна політика СРСР. Аналізуючи відповідні фрагменти концепції О.А. Данилова і Книги для учителя, І. Карацуба зазначає: «Идет игра на том, что все зло извне. Идет дикая лесть русскому народу и утверждение о том, что ему не в чем каяться – виноват Мюнхен, поляки... Идет двойная бухгалтерия, двойная мораль, все погружается в имперский националистический чад» [23].

Як зазначалося вище, у Книзі для вчителя О.А. Данилова і його підручнику для 11 класу досить мало уваги приділяється національним групам населення. Але це враження раптом зникає, коли відкриваєш Розділ 5 «Великая Отечественная война. 1941-1945 гг.», зокрема, ліхтарик «Сотрудничество с врагом». Фрагмент під такою ж назвою і з таким же змістом є і у підручнику для 11 класу. Тут мова йде про колаборантів і, нарешті, знаходиться місце для представників прибалтійських, північнокавказьких та інших народів СРСР, у тому числі українців і татар, які воювали на боці Німеччини [12, с.391-394; 15, с.387-389].

Жителів України, які співробітничали з нацистами, в підручнику називають не лише «колабораціоністами», але й підкреслюють, що вони – «націоналісти», які «активно сотрудничали с нацистами», брали активну участь в каральних операціях. Йдеться і про ОУН, при чому зазначається, що в Західній Україні вона користувалася «поддержкой части населения». Згадується про батальйони

«Роланд» і «Нахтігаль», про дивізію військ СС «Галичина», яку «сформували націоналісти» і які були суто колаборантськими структурами. Про Українську повстанську армію в підручнику О.А. Данилова для 11 класу не говориться. Але в експертному висновку «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...» вояків УПА називають «партизанами фюрера» [17, с.158].

Кримські татари також заслужили особливої уваги. Про них, зокрема, сказано: «В Крыму более 20 тыс. крымских татар добровольно вступили в антипартизанские батальоны и творили кровавые расправы над участниками борьбы с нацистами». Прочитавши це, учень, природно, наповниться благородним почуттям ненависті до кримських колаборантів і буде схильним оцінити як належне зміст наступної фрази підручника, яка подається без оцінки автора: «Эти действия части населения в 1944 г. послужили предлогом для массовой депортации ряда народов, обвиненных в пособничестве врагу» [12, с.393]. Але, без сумніву, серед учнів знайдуться й такі, які не можуть зрозуміти, чому за злочини частини народу повинен відповідати весь народ, у т. ч. немовлята, підлітки, жінки, літні люди.

Часто гострі питання, на які немає однозначної відповіді, розтлумачує учням вчитель. Може, це стосується і питання про репресовані народи? Звернемося до Книги для вчителя: «*Особой осторожности и сдержанности требует изучение в рамках учебного курса вопроса о депортации народов Кавказа и других народов в годы войны. Причем также следует иметь в виду, что подобные эксцессы происходили в тот период и в других странах (например, изоляция в США всех жителей японского происхождения)*» [12, с.393]. Наскільки таке роз'яснення вичерпне – вирішуйте самі.

Але ж серед колаборантів були й жителі Росії, етнічні росіяни. Про них у О.А. Данилова також говориться, хоча досить скупо. Це і *Русская освободительная армия (РОА) О. Власова та Особливий козацький корпус П. Краснова і О. Шкуро*. На наш погляд, ці з'єднання заслуговують на детальніший аналіз, адже у їх складі налічувалося понад 800 тис. чол. – більше, ніж у всіх інших (кавказьких, прибалтійських, татарських, українських та ін.) національних формуваннях у складі вермахту разом взятих. Оскільки вже названа чисельність татарських антипартизанських батальйонів, логічно було б навести й дані про російські. Однак, про це ні у Книзі для вчителя, ні у підручнику для 11 класу інформації немає.

Без сумніву, кожен народ Радянського Союзу під час війни тримав у своїй шафі власний «кістяк». У росіян він був найбільший. Але не тому, що вони були схильніші до колаборації. Просто серед населення СРСР росіяни становили більшість.

Погодитися, що ця книга здатна служити благородним цілям виховання громадянина демократичного суспільства, важко. Це гостро відчуває багато росіян, стурбованих майбутнім своєї батьківщини. Олександр Черкасов, член правління Міжнародного товариства «Меморіал», в інтерв'ю Радіо «Свобода» 21 вересня 2008 р. говорив з приводу концепції і підручника О.А. Данилова: «*То, что нам предлагается, это растление умов... Кого можно вырастить таким образом? Очевидно, тех, кто согласен с любыми действиями любого своего правительства – например, теперь в Закавказье. Что из этого получается? ...Неужели школьникам, которые будут учиться по этим пособиям, уготована судьба павших солдат бывших империй?*» [22].

Україна у складі Російської імперії – Радянського Союзу

Росія до 1917 р. офіційно і фактично була імперією і без врахування цього факту неможливо описати її дореволюційну історію. Тому у першому, досить об'ємному розділі *книги О.А. Данилова*, який називається «*Между реформой и революцией. Россия 1894-1914 гг.*» автори, продовжуючи називати «Росією» весь імперський простір, все ж один раз використовують назву «Російська імперія» і одного разу вказують, що Росія «...была еще и величайшая евразийская империя» [15, с.27].

Але, вказавши на цю обставину, необхідно чітко визначити, що означає на практиці імперський статус Росії. Без відповіді на це питання уявлення про історію цієї країни буде неповним. Адже в Російській імперії (чи пак в Росії) неросіяни становили більше половини від загальної кількості населення. Між росіянами і неросіянами були складні відносини. О.А. Данилов пише про суперечності «*между центром и окраинами*», «*между русскими и инородцами*» [15, с.104; 12, с.8], характерні для дореволюційної Росії. Але який характер цих суперечностей? Яким було становище російського «*центру*» в імперії? Чи були «*инородцы*» колоніально залежними від центру, чи їх статус відрізнявся від становища населення класичних колоній західних країн? Врешті-решт, якою була ієрархія національностей в Російській імперії? Яким було становище імперської, державоутворючої нації? В Україні ці питання досить активно дискутуються [див.: 26; 27, с.153-154]. О.А. Данилов і його співавтори обходять їх і тим самим залишають незрозумілим зміст, який вкладається в поняття «*общая история*». Як наслідок, це поняття втрачає будь-який науковий зміст і перетворюється на затерте пропагандистське кліше.

Уникаючи відповідей на загальні питання, пов'язані з політичним статусом Росії, суперечностями між російським центром і національними регіонами, автори першого розділу нечітко випишують і конкретику. Так, читач не знайде чіткої відповіді і на питання, до чого прагнуло населення національних регіонів; чи існувало в Російській імперії (чи пак Росії) «*національне питання*», у чому його суть? Так, описуючи посилення «*великодержавных направлений*» національної політики уряду наприкінці XIX ст., автори говорять про реакцію на них – «*оживление национальных движений*», яке, серед іншого, проявилось і в утворенні перших національних політичних партій Росії. Даються назви

цих партій, але про їх програмні цілі – ні слова. У той же час поряд йде мова про загальноросійські політичні рухи, основні програмні цілі яких описуються чітко [15, с.33-34].

Про мету національних рухів у Книзі для вчителя можна судити побічно, читаючи про ті вчинки, на які російський уряд змушений був йти в роки революції 1905-1907 рр., і про ті заходи «по ужесточению национальной политики» [15, с.73-75], на які уряд пішов після поразки революції. Про причини «ужесточения» в розділі написано досить чітко, зокрема в контексті реформ П. Століпіна: «Основной целью реформ он (Столипин. – Авт.) объявил создание «великой России». Этот программный лозунг подразумевал, помимо всего прочего, сохранение целостности и единства Российской империи при главенстве в ней русской нации. Правительство поспешило ликвидировать те немногие уступки, которые были вырваны национальными окраинами во время революции» [15, с.73].

Книга О.А. Данилова не дає чіткої відповіді на питання, наскільки реалістичним було програмне гасло створення «великой России», і яке місце у цьому проекті відводилося Україні. Але про його оптимістичну оцінку можна судити, прочитавши колективну доповідь «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...», де О.А. Данилов – один з головних редакторів. У цій доповіді, як цілком очевидна, неспростовна істина, говориться про «триединство русской нации (великороссов, малороссов и белорусов)» [17, с.65]. Тобто, етнонім «русский» охоплює не лише великоросів, а й українців, білорусів. Концепція «трех ветвей русского народа», як відомо, зняряддя з арсеналу дореволюційної великодержавної історіографії. У свій час концепцію «триединства» розвінчав М. Грушевський, який доводив паралельне існування україно-руської і великоросійської народностей. Грушевський, зокрема, говорив, що в єдність російського народу можуть вріти лише «Іловайські» (Іловайський – автор підручника російської історії для гімназій і реальних училищ, який наприкінці XIX – на поч. XX ст. витримав декілька десятків видань). Схоже, тепер ця концепція всерйоз береться на озброєння авторами російських підручників. Це навіть відхід від радянських підходів, які все-таки вважали Київську Русь – «колискою трьох братніх східнослов'янських народів».

У контексті концепції «триединства» російськими експертами розглядаються усі вузлові сторінки української історії. Зокрема, на її підставі вибудовується, по-суті, імперіалістична теорія «собирания русских земель». У цій концепції Переяславська Рада 1654 р. перетворюється в один з етапів цього «собирания», а Українська козацька держава, створена в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – це лише «вымысел» українських істориків [17, с.7].

При такому тлумаченні «спільної історії» в ній, звичайно, не залишається місця й для історичного виправдання автономії України XVII-XVIII ст. Російські експерти дають пораду українським авторам: «Вместо мифа о ликвидации «украинской автономки» политику монархии следует рассматривать в контексте унификации и модернизации империи» [17, с.65].

Далі з тексту експертної доповіді виявляється, що «ужесточение национальной политики», у тій його частині, якою була русифікація – цілком нормальне явище. Цей процес не може бути охарактеризований як «насильственная политика» царизма. Це, – зазначають автори доповіді, – «естественный процесс, неотрывный от урбанизации и модернизации» [17, с.65]. Значить, має зробити висновок читач, гальмувати русифікацію – це протистояти модернізації, не визнавати необхідність індустріалізації, будівництва нових міст, залізниць, розвитку суспільства взагалі.

Такий підхід викликаний непоінформованістю експертів або їх відвертою фальсифікацією. Хоча модернізація в XIX – на поч. XX ст. справді супроводжується швидким розвитком освіти, поширенням книги і друкованих ЗМІ, але це не означає, що вони в обов'язковому порядку мали бути лише російськомовними. У поліетнічних державах неодмінним супутником модернізації є національне відродження, яке починається з пробудження інтересу до мови, історії, фольклору залежних (недержавних) народів. Відбувається розвиток літератури, писемності рідною мовою. Цей процес розпочався ще наприкінці XVIII ст. і в XIX ст. охопив багато країн Європи, у т. ч. і Україну. Про це неодноразово писали вітчизняні і зарубіжні автори [28, с.186-187]. Близький приклад того, як модернізаційні процеси сприяли відродженню рідної мови показала Чехія, де йшло до повного онімечення, але в першій половині XIX ст. протягом одного покоління в німецькомовних чеських містах запанувала чеська мова. Не так швидко і яскраво, як у Чехії, але в Наддніпрянській Україні під впливом модернізації також розгорнулося національно-культурне відродження. Інформація про це доступна російським експертам. Але вона ігнорується. Експерти стоять на тому, що «русификация – неотъемлемая часть модернизации».

Але не лише модернізації. Читаючи далі доповідь російських експертів, натрапляємо ще на один досить дивний для сучасного українського читача висновок: «Русификация являлась неотъемлемой частью... складывания общерусской нации» [17, с.65].

Про те, що модернізація супроводжується процесами націотворення, загальновідомо. В ході цього процесу різні групи населення об'єднуються почуттям національної єдності, яке вносять в їх середовище інтелігенти-патріоти. Виникає національний рух, який ставить питання про зміну політичного статусу народу – про автономію чи навіть незалежність. Сучасні українські історики дослідили цей процес на вітчизняному ґрунті. Матеріал про націотворення увійшов в українські підручники. Природно, що на початку XX ст. на базі російського («русського» чи «великоросського») етносу також відбувався процес націотворення. Але у наведеному вище висновку мова йде не про російське націотворення. Йдеться про так зване «триединство русской нации (великороссов, малороссов, белорусов)». Цей давній, суто імперський проект мав на увазі русифікацію українців і

білорусів, перетворення їх на росіян («русских»). Одночасно, він передбачав блокування процесу українського і білоруського націотворення.

Таким чином, критики українських підручників відмовляються навіть від радянської спадщини, яка вважала Київську Русь «колискою трьох братніх народів». При цьому вони анітрошки не сумніваються, що всі повинні дружно, з натхненням і вдячністю прийняти як істину в останній інстанції доктрину про «триєдну російську націю».

Ніяких концептуальних змін щодо оцінки національних відносин читач не виявить і в тих місцях *Вступу* О.А. Данилова, де мова йде про *революцію і громадянську війну 1917-1920 рр.* Тут знову використовується поняття «Росія», причому її географічні межі співпадають з кордонами колишньої імперії. Автор оперує поняттями *Велика російська революція і Громадянська війна* (з великої букви). Про особливості подій в національних регіонах у ці роки не говориться ні слова. У *Вступі-концепції* не згадується, зокрема, про те, що у ці роки народи колишньої Російської імперії, у т. ч. український народ, піднялися на свої, *національні революції*, створили власні держави і що із зброєю в руках відстоювали власний суверенітет, своє природне право на незалежне існування. Уявлення О.А. Данилова про події в національних регіонах колишньої імперії в 1917-1920 рр. сформульовані у такій формі: *«Центрбежные тенденции национальных регионов развивались по нарастающей после февраля 1917 г. Но если до октября 1917 г. это было дистанцирование от нараставшего в России хаоса и безвластия, то после прихода большевиков возобладал сецессионизм – отпадение от некогда единого государства и конституированы собственной национальной государственности»* [15, с.156]. Автори чітко демонструють свою проімперську позицію: те, що для українців, та інших пригноблених народів імперії – національно-визвольний рух, для них – *«центрбежные тенденции»* і *«сецессионизм»*.

Якщо читач спробує виявити в подіях громадянської війни *українські фрагменти*, то він буде розчарований: в розділі матеріал викладений таким чином, що образ України навіть на своїй власній території майже не проглядається, уявлення про неї спотворені, її власне ім'я не згадується. Зокрема, говорячи про південний регіон України в розпал громадянської війни (1919 р.), автори використовують терміни *«Новороссия»* або *«европейский юг России»* [15, с.178,186,187]. Нагадаємо, що на цей час вже існувала Українська СРР, до складу якої входили сучасні південні області, що, природно, визнавало більшовицьке керівництво Росії.

Додатковий матеріал для характеристики поглядів О.А. Данилова і його співавторів на події в Україні в 1917-1920 рр. дає експертна доповідь *«Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...»*. З тексту доповіді можна зробити висновок, що експерти переконані, що в ці роки в Україні і Росії відбувався спільний історичний процес і ніяких істотних особливостей на їх території не спостерігалось. Відкидається і оголошується фальсифікацією все, що не вписується в цю концепцію. Зокрема, називається міфом підтверджений багатьма дослідниками факт масової підтримки Центральної Ради і перемоги українських національних партій на виборах до Всеросійських установчих зборів [17, с.139]. Політика Тимчасового уряду, пишуть експерти, ґрунтувалася на принципі *«народного суверенитета и преемственности права»*, а вся діяльність Центральної Ради оголошується деструктивною, спрямованою «на дезинтеграцію Росії» [17, с.145]. Будь-яка інформація про українські етнічні межі в 1917-1918 рр., якщо вони виходять за межі кордонів сучасної України, оголошується спробою *«навязать ученикам мысль о «территориальных потерях» Украины»* [17, с.141-142]. Політика українських національних урядів засуджується, а діяльність Тимчасового уряду, «червоних» і «білих» описується з розумінням і навіть симпатією. Експерти не знаходять жодного аргументу для виправдання дій представників українського визвольного руху. Все, що зв'язано з їх діяльністю, зі спробами створити власну державу і захистити її, засуджується, оголошується авантюризмом або антиросійськими інтригами.

Нам невідомо, яке трактування подій в Україні 1917-1920 рр. в українських підручниках автори експертної доповіді схвалили б. Але, судячи з усього, їх задовольнив би підхід, який продемонстрували автори білоруських підручників. Ці книги, як відомо, російські експерти не звинувачують ні в націоналізмі, ні в антиросійській спрямованості.

Суть цього підходу, за оцінкою російських експертів, полягає у наступному:

– «БССР (*Білоруська соціалістична радянська республіка*. – Авт.) понимается в качестве основной формы национально-государственного образования белорусов, предпосылка возникновения в будущем республики Беларусь. Октябрьская революция в целом трактуется положительно, но коммунистическая идеология почти не разбирается»;

– «БНР (*Білоруська Народна Республіка*. – Авт.), чья традиция особенно важна для белорусского национализма, трактуется как неудачная форма государственности. Подчеркивается, что ее провозглашение напоминало акт политического авантюризма и не было массово поддержано белорусским народом» [17, с.109].

Такий підхід до подій національної революції визначає й оцінку російськими експертами ключових процесів історії України радянського періоду, зокрема, повне вилучення з контексту новітньої української історії національно-визвольної боротьби.

І справді, якщо ніякого конструктиву в діяльності українських націоналістів не було раніше, то звідки він міг з'явитися, наприклад, на початку 20-х років ХХ ст., коли відбувалося оформлення СРСР?

Як зазначалося вище, в експертній доповіді російські історики часто дають поради українським колегам. Порадили вони і як писати в українських підручниках про утворення СРСР: замість того, щоб культивувати міф «о СРСР как о тоталитарной «империи», ведущей политику «русификации», слід зосередитися на виченні «роли УССР как учредителя СРСР» і при цьому «не снимать вопрос о насильственной украинизации 1920 – начала 1930-х гг.» [17, с.197].

Тоталітарний характер політичного режиму в СРСР автори підручників для 11 класу і Книг для вчителя не визнають. Вони прямо оголосили про відмову «от концепции тоталитаризма, как объясняющей события в СССР 1930-х и последующих годов» [13, с.5; 15, с.5]. Це дуже дивно, адже в темі «Формирование мобилизационной политической системы» підручника для 11 класу учням пропонується розгорнуте пояснення політичного ладу СРСР, яке чітко вписується в рамки тоталітарної моделі: 1) «партократична держава», єдина, строго централізована правляча партія – ВКП(б), республіканські організації якої, у т. ч. КП(б)У, мали статус обласних, і не більше; 2) Сталін – вождь («главный носитель государственной власти»); 3) «единая идеология, обязательная для всех граждан СРСР система взглядов»– марксизм-ленінізм; 4) масові репресії, як державна політика і т. д. [15, с.185,254-256].

Коли заходить мова про «насильницьку українізацію» представників російського народу в 20-ті рр. ХХ ст. (це – після Валуївських циркулярів і Емського указу ХІХ ст., Столипінських заборон 1910 р., більшовицької антиукраїнської політики 1917-1919 рр. і багато чого такого, що не впишеш і на сторінці тексту), то згадуєш колоритну тьотю Мотю з «Мини Мазайла» Миколи Куліша з її майже хрестоматійним: «...Прілічнеє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной». Теза про «насильницьку українізацію» на чолі із сталінським сатрапом Лазарем Кагановичем – це щось зі сфери політичної фантастики. Як, до речі, і твердження про якусь особливу роль України у створенні СРСР. Невже російські експерти справді вважають що УСРР, яка централізовано управлялася через партійно-державний і фінансово-господарський апарат з Москви, могла проводити якусь «особливу», відмінну від московського центру, національну політику?

Досить складне завдання постало перед російськими експертами, коли вони приступили до аналізу висвітлення в українських підручниках національно-визвольної боротьби в Західній Україні в перші післявоєнні роки. Ця боротьба мала масовий характер і глибоко закарбувалася в народній пам'яті. І затертими пропагандистськими кліше, які ще залишаються в арсеналі «узгоджувачів» (наприклад: «Прослеживается попытка реабилитировать коллаборационистов в контексте репрессий на Западной Украине» после прихода Красной Армии» [17, с.159]), не обійтись. Це вже не діє. Що таке післявоєнні репресії, там відчули чи не в кожній сім'ї. Тому фабрикуються нові міфи. Зокрема, у підручнику для 11 класу події в Західній Україні пропонується розглядати так: «Здесь после победы над Германией разгорелась своя война, по существу, гражданская, между местными националистами и коммунистами». Таким чином, виявляється, воювали місцеві жителі між собою. І, звичайно ж, не обійшлося без допомоги «колишнім колаборантам» з боку США і їх союзників: «После 1945 г. УПА получила поддержку Запада» [13, с.42]. Проведена чітка лінія: під час війни їм допомагали нацисти, після її закінчення – імперіалісти.

Таке трактування післявоєнних подій в Західній Україні розраховане на абсолютно непоінформовану людину і має на меті закамфлювати той факт, що на утвердження комуністичного режиму сюди після закінчення Другої світової війни була кинута величезна військово-політична потуга СРСР. Врешті-решт, автори підручника змушені це визнати. Наприкінці фрагмента, де наведено тезу про «громадянську війну» в західних регіонах СРСР, учень прочитає: «Факторами победы над националистами являлись и мощь государственной машины, и эффективность произведенных после войны преобразований» [13, с.43]. В підручнику ця фраза не конкретизується. Факти читач знайде в українських підручниках. Вони спростовують тезу про післявоєнну боротьбу в Західній Україні як про громадянську війну. Але автори експертної доповіді ці факти відкидають.

Що ж стосується політики русифікації, яка проводилася в УРСР у післявоєнні роки, то вона російськими експертами оголошується «міфом», який поширюють автори українських підручників. І взагалі, пишуть вони, «речь шла не о русификации, а о украинизации, поскольку детей заставляли изучать в школе украинский язык против их воли и против желания родителей» [17, с.198-199].

Читаючи ці оцінки, складається враження, що автори доповіді «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран...» абсолютно необізнані з перипетіями української історії і живуть не в сусідній державі, а десь на іншій планеті.

У такому ж становищі можуть опинитися і члени української частини комісії по спільному посібнику, якщо вони підуть стопами новітніх російських міфотворців.

Підсумки

Наприкінці травня – на початку червня 2010 р. часом, обіцяє міністр освіти і науки України Д.В. Табачник, почне роботу над спільним навчальним посібником з історії для вчителів України і Росії російсько-українська комісія. Її склад невідомий, але точно відомо, що робота буде завершена цього року. Видання одержить гриф МОН, буде віддруковане масовим тиражем і стане настільною книгою кожного вчителя історії. Теоретично, зміст посібника визначатимуть обидві сторони. Тому, ключове питання: яким буде персональний склад комісії. В сучасному російському підручкотворенні домінують автори, погляди яких, за оцінкою Ірини Карацуби, це «...комплекс фантомных болей».

Советской империи уже нет, а боль за нее есть» [29]. Якщо вони (чи їх однодумці) будуть представлені в комісії, то, звичайно, переконуватимуть в необхідності прийняти свої погляди українську сторону. Як поведе себе українська сторона? Повторюємо, це залежить від її персонального складу. В Україні ще достатньо тих, що перебувають в полоні імперських «фантомів». Якщо вони будуть в комісії і стануть на точку зору росіян, то це означатиме відмову від наукових поглядів і добровільне перетворення себе на об'єкт політичних маніпуляцій. Не випадково серед авторів, так чи інакше причетних до російського підручникотворення, багато політологів і політтехнологів. Шкільні підручники з історії виявилися настільки відповідальною справою, що від їх створення професійних істориків стали усувати. По-суті, концепції, викладені в навчальних посібниках, підручниках з історії та експертних висновках, опублікованих в книзі «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» (М., 2009) – це і є політтехнологічні проекти.

Поставимо низку питань:

– який висновок слід робити, визнавши, наприклад, по відношенню до реалій сучасності концепцію «собирання русских земель» і «триединства русской нации»?;

– як зміниться наше сприйняття історії, коли ми погодимося з російською імперською тезою, що українська нація є «проектом М. Грушевського и его сторонников», а не результатом тривалого розвитку українського етносу?;

– чим обернеться визнання русифікації як неминучого і закономірного супутника модернізації?;

– що означатиме визнання УРСР історичною передумовою сучасної Української держави, а УНР, ЗУНР і Української держави Скоропадського – невдалими спробами українського державотворення?;

– які зміни відбудуться в нашій історичній пам'яті, коли ми визнаємо, що Голодомору 1932-1933 рр. в Україні не було, а були несприятливі погодні умови і деякі помилки керівництва при проведенні колективізації, які й спричинили людські жертви;

– що буде означати для України визнання Й. Сталіна «ефективним менеджером», а масові репресії – прагматичним інструментом вирішення народногосподарських завдань?;

– які наслідки буде мати сприйняття ідеї, що війну 1941-1945 рр. виграв російський народ, а не народи СРСР;

– до чого приведе визнання подій в Західній Україні в перші післявоєнні роки «громадянською війною місцевих націоналістів і комуністів», а не визвольної боротьби за створення незалежної Української держави?;

– як сприйматиметься нашим суспільством сучасне і майбутнє, якщо ми погодимося з відвертою неправдою, що «тепер все погано, а раніше, в Радянському Союзі (та й у Російській імперії) жили добре»?

Перелік питань можна продовжити. Але кінцевий підсумок: зрозумілий: прийняти все це – значить відмовитися від власної національної ідентичності, оголосити незалежність України історичною помилкою. Може, на це розраховане «узгодження»? Зокрема, дуже відома в Україні постать Костянтин Затулін (нагадаємо, що одночасно він: перший заступник голови Комітету Державної Думи зі справ Співдружності Незалежних Держав і зв'язках із співвітчизниками за кордоном, директор Інституту країн СНД, член Комісії при Президенті РФ з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії) говорив в інтерв'ю під час з'їзду вчителів в Астані: *«Ведь логика какая. Если в учебниках писать, что мы за годы пребывания в Российской империи построили вот эти города, построили вот эти фабрики, подняли целину, докопались до этих полезных ископаемых, за счет которых мы сейчас живем и собираемся жить дальше, то тогда, при здравом смысле подавляющего большинства населения возникает вопрос: если мы так хорошо жили, зачем мы тогда живем порознь, в разных национальных квартирах?»* [30].

Така логіка Затуліна. Комусь вона може здатися привабливою. Але вона не дає відповіді на ключове питання: чому імперії, навіть якщо комусь в них на певний час вдалося відносно добре облаштуватися, виникають, розквітають, а потім руйнуються. Російська імперія – не перша в історії, яка зникла, і відбулося це цілком закономірно, внаслідок внутрішнього розвалу. Це стосується і Радянського союзу, який знову ж таки логічно, а не в результаті якоїсь зовнішньої «змови», дійшов до свого розпаду. Затулін все спрощує і зводить до заводів, рудників і міст – всього того, що Іван Франко у своїй статті «Поза межами можливого», присвяченій перспективам незалежності України, називав шлунковими мотивами. Але «не хлібом єдиним...». Це довела історія десятків імперій, які колись підносилися до вершин своєї могутності, а потім перетворювалися в купи каміння і порох.

Нам важко уявити, до якого стану треба довести українське суспільство, щоб воно сприйняло псевдонаукові сурогати Затуліна і компанії. Але перші кроки вже зроблено. Комісія буде працювати. Те, що відкидає більшість українських істориків (але не всі!), сприймається як цілком реальне нашими російськими колегами – «узгоджувачами» та їх українськими однодумцями. Вже вимальовується і механізм утвердження/повернення «єдиномислія»: Ксенія Костіна, голова правління громадської організації «Государственный клуб», що спонсорувала проекти відомих в Росії Книг для вчителя О.А. Данилова і О.В. Філіпова, всерйоз говорить про необхідність міждержавної комісії, яка в масштабах СНД буде запобігати *«пересмотру исторических событий и фактов»* [30]. Тобто йдеться не про наукові дискусії, не про вивчення нових джерел, у тому числі й архівних, наприклад, документів

таємних служб радянського часу, не про освоєння нових дослідницьких технологій, а про рішення чиновників, які вкажуть дослідникам, що правильно, а що – неправильно.

Не відстають і депутати Держдуми РФ. Ще у квітні 2009 р. депутатська група за активної участі К. Затуліна внесла проект Федерального закону «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего СРСР нацизма, нацистских преступников и их пособников». Поняття «реабілітація нацизму» тлумачиться надзвичайно широко. Під нього цілком можна підвести не лише політиків, але й авторів наукових досліджень в Росії і державах пострадянського простору, незгодних з офіційною точкою зору. Передбачено великий штраф або тюремне ув'язнення від 3 до 5 років [31; 32]. Проект ще не став Законом. Демократична громадськість його не сприймає. Але де гарантії, що його взагалі не буде? Причому, сьогодні вони приймуть закон, спрямований на «правильне висвітлення» історії Другої світової війни, завтра справа дійде до інших сторінок «спільної історії». Гарантій немає. Як немає й гарантій проти «спільного підручника», міждержавної комісії із запобігання «пересмотру» і багато чого, що за цим йтиме. Правда, якщо це станеться, то й Україна, і Європа, і світ дуже швидко стануть іншими.

Зенон Когут, американський історик українського походження, у свій час зазначив, що в Україні «сприйняття історії було й залишається основним полем боротьби за ідентичність» [33, с.219].

Сьогодні ця думка актуальна як ніколи. Вона кличе до конкретних дій.

Джерела та література

1. Одна правдивая история. Педагоги и чиновники стран СНГ обсудили возможность написания общего учебника (27.04.2010) // <http://vremya.ru/print/252517.html>
2. История без права переписки // <http://politua.su/humanitarian/735.html?mode=print>
3. Краткий курс ВВП // <http://news.babr.ru/?IDE=38584>
4. Идиатуллин Ш. Проверьте себя на соответствие должности учителя истории / Ш. Идиатуллин // <http://www.kommersant.ru/test5.aspx>
5. Нарышкин: Мы не будем смешивать историю и политику // <http://www.rosbalt.ru/2009/06/17/648148.html>
6. Фальсифицированную историю исключили из школьной программы (28.08.2009) // <http://www.gzt.ru/topnews/politics/257193.html>
7. Медведев: нельзя перечеркивать историю в угоду странам Балтии и Украине (30.08.2009) // <http://www.focus.ua/foreign/60723/?p=22>
8. Московское правительство предложило создать единый учебник по истории // <http://www.nerungri.edu.ru/muuo/web/vms/doc/new36.doc>
9. Учителя СНГ хотят создать единый учебник по истории (27.04.2010) // <http://irtafax.com.ua/news/2010/04/2010-04-27-03.html>
10. Україна й Росія розроблять спільні посібники для вчителів історії – Табачник // <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/2041283.html>
11. Семиноженко не буде писати підручник історії з Росією // <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/14/5040129/>
12. Данилов А.А. История России. 1900-1945 гг. Учебник. 11 кл. / А.А. Данилов. – М. : Просвещение, 2009. – 448 с.
13. История России. 1945-2008. Учебник для 11 кл. / Под ред. А.А. Данилова, А.И. Уткина, А.В. Филиппова. (2-е изд.). – М. : Просвещение, 2008. – 368 с.
14. А. Миллер: историческая политика уничтожает пространство для диалога (09.03.2009) // <http://ru.delfi.lt/opinions/comments/article.php?id=20912698>
15. История России. 1900-1945 гг. Книга для учителя. – М. : Просвещение, 2009. – 447 с.
16. Филиппов А.В. Новейшая история России. 1945-2006 гг. Книга для учителя / А.В. Филиппов. – М. : Просвещение, 2007. – 494 с.
17. Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств. – М., 2009. – 389 с.
18. Полад Бюль-Бюль Оглы. Комментарии Министерства образования Азербайджана на публикацию "Кремля.Орг" (17.02.2010) // <http://www.kreml.org/other/236915744>
19. О концепции курса «История России. 1900-1945 гг.» // http://www.prosv.ru/umk/ist-obsh/info.aspx?ob_no=15378
20. Долуцкий И. Учитель, автор запрещенного учебника истории XX века - о нынешних школьных учебниках / И. Долуцкий // <http://grani-tv.ru/entries/472/>
21. Шульга Т. Какая история нужна современной России? Обзор учебников и пособий по новейшей истории России / Т. Шульга // Русский вопрос. – 2009. – №2 // <http://www.russkiivopros.com/print.php?id=279>
22. Боде В. Эффективный менеджмент сталинизма. Готовится новый учебник истории России (26.08.2008) / В. Боде // <http://www.svobodanews.ru/content/article/462362.html>
23. «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filipppova>
24. Грациози А. Советский голод и украинский голодомор // Отечественные записки. – 2007. – №1. – С. 156–177.
25. Героизация безбожников не может объединить народы исторической России // <http://www.rusk.ru/newsdata.php?idar=41850>
26. Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм / С. Величенко // Україна модерна. – 2009. – №3(14). – С. 247-266.
27. Кульчицкий С.В. Имперский чинник в историческом развитии Украины / С.В. Кульчицкий // Региональная история Украины. Сборник научных статей. – Вып. 1. – К. : Институт Истории Украины НАН Украины, 2007.
28. Каппелер А. Росия як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів : Видавництво Українського Католицького Ун-ту, 2007. – 360 с.
29. «Учебник Филиппова»: продолжение последовало (28.10.2009) // <http://urokiistorii.ru/current/view/2009/10/uchebnik-filipppova>

30. В центре событий с Анной Прохоровой // <http://www.tvc.ru/bcastArticle.aspx?vid=785cda63-538f-493d-9062-f7a36906881c>
31. Проект: Федеральный закон «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников» // <http://regnum.ru/news/1153517.html?forprint>
32. Росія встановлює залізну завісу. За перетин – від 3 до 5 років (16.05.2009) // http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=1328
33. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 351 с.

Турченко Ф. Г. “Общая история”: наука или политика?

В статье рассматривается идея согласования содержания украинских и российских учебников по истории для средней школы. Изучается концептуальная и содержательная сторона современного создания учебников по истории России в Российской Федерации, а также оценка российскими экспертами современных учебников по истории Украины. Автор демонстрирует глубокие разногласия во взглядах украинских и российских авторов в отношении фундаментальных вопросов прошлого. Сравниваются научные и политические аспекты написания учебников.

Ключевые слова: создание учебников, историческая наука, образование, “общая история”.

Turchenko F. G. "Mutual History": science or politics?

The article dwells upon the idea of coordinating the content of Ukrainian and Russian textbooks in history for secondary schools. The conceptual and substantial aspects of modern Russian history textbook writing in Russian Federation have been investigated along with the estimation given by Russian experts to modern textbooks in Ukrainian history. The author demonstrates deep antagonisms in Ukrainian and Russian authors' approach to the fundamental problems of the past. Scientific and political aspects of textbook writing have been compared as well.

Key words: textbook writing, historical science, education, “mutual history”